

УДК 343.102

ГОЛИШЕВА У.І.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ УЧАСТІ ПЕДАГОГА ТА ПСИХОЛОГА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті розкриваються проблемні питання залучення в український кримінальний процес педагога і психолога при провадженні у кримінальній справі за участю неповнолітнього. Розглядається сутність поняття «педагог» в українському кримінальному процесі, аналізуються зміни до кримінального процесуального законодавства України. Обґрунтовується необхідність використання при провадженні у кримінальних справах за участю неповнолітніх спеціальних педагогічних та психологічних знань. Пропонується при виборі педагога враховувати досвід його роботи та віддавати перевагу педагогічним працівникам зі стажем роботи від одного року з неповнолітніми відповідної вікової групи. Основний акцент робиться на вдосконаленні порядку участі педагога або психолога в кримінальному судочинстві. В якості однієї з проблем пропонується розглядати участь педагога або психолога у провадженні слідчих (розшукових) дій у стадії досудового розслідування. Відзначається, що залучення спеціаліста в галузі педагогіки та психології в кримінальний процес відповідає охоронній спрямованості кримінального судочинства за участю неповнолітніх. У статті сформульовано низку пропозицій щодо вдосконалення законодавства та правозастосовчої практики.

Ключові слова: педагог, психолог, неповнолітній, слідчі (розшукові) дії, кримінальне судочинство, кримінальне процесуальне законодавство.

В статье раскрываются проблемные вопросы привлечения в украинский уголовный процесс педагога и психолога при производстве по уголовному делу с участием несовершеннолетнего. Рассматривается сущность понятия «педагог» в украинском уголовном процессе, анализируются изменения в уголовном процессуальном законодательстве Украины. Обосновывается необходимость использования при производстве по уголовным делам с участием несовершеннолетних специальных педагогических и психологических знаний. Предлагается при выборе педагога учитывать опыт его работы и отдавать предпочтение педагогическим работникам со стажем работы от одного года с несовершеннолетними соответствующей возрастной группы. Основной упор делается на совершенствовании порядка роли педагога либо психолога в уголовном судопроизводстве. В качестве одной из проблем предлагается рассматривать участие педагога или психолога в производстве следственных (розыскных) действий в стадии досудебного расследования. Отмечается, что вовлечение специалиста в области педагогики и психологии в уголовный процесс отвечает охранной направленности уголовного судопроизводства с участием несовершеннолетних. В статье сформулирован ряд предложений по усовершенствованию законодательства и правоприменительной практики.

Ключевые слова: педагог, психолог, несовершеннолетний, следственные (розыскные) действия, уголовное судопроизводство, уголовное процессуальное законодательство.

The article reveals the problematic issues of involvement in the Ukrainian criminal process of a teacher and a psychologist in criminal proceedings involving a minor. The essence of the concept of "teacher" in the Ukrainian criminal process is considered, changes to the criminal procedural legislation of Ukraine are analyzed. The necessity of using special pedagogical and psychological knowledge in criminal proceedings with the participation of minors is substantiated. It is offered when choosing a teacher,

take into account the experience of his work and give preference to teachers with work experience of one year with minors of the appropriate age group. The main emphasis is on improving the participation of a teacher or psychologist in criminal proceedings. As one of the problems it is proposed to consider the participation of a teacher or psychologist in the conduct of investigative (search) actions at the stage of pre-trial investigation. It is noted that the involvement of a specialist in the field of pedagogy and psychology in the criminal process corresponds to the protective orientation of criminal proceedings involving minors. The article formulates a number of proposals for improving legislation and law enforcement practice.

Key words: *teacher, psychologist, juvenile, investigative (search) actions, criminal proceedings, criminal procedural legislation.*

В силу цілого ряду причин учасником кримінального судочинства може стати не тільки дорослий суб'єкт, але і неповнолітній. Залучення до провадження у кримінальній справі особи, не наділеної законом повною дієздатністю, що перебуває на тій чи іншій стадії формування особистості, накладає відбиток на кримінальний процес. Це проявляється, в тому числі, в нормативно закріпленій системі додаткових вимог, що пред'являються до кримінального судочинства за участю неповнолітніх. Ця теза повною мірою стосується як неповнолітніх підозрюваних і обвинувачених, так і неповнолітніх потерпілих і свідків. Соціально-психологічна незрілість неповнолітнього, відсутність необхідного рівня знань та життєвого досвіду не можуть бути проігноровані при провадженні у кримінальній справі [1. с. 79].

Необхідність обліку психофізіологічної специфіки неповнолітніх учасників кримінального судочинства породжує цілу низку проблем у практиці правозастосовчих органів і вимагає розробки спеціальних правил провадження слідчих (розшукових) дій.

При залученні неповнолітнього до кримінального судочинства виникає питання щодо правомірності використання при провадженні у такому кримінальному провадженні спеціальних педагогічних та психологічних знань. Вирішується це питання по-різному, залежно від національних особливостей кримінального процесу, наявності системи спеціалізованого ювенального правосуддя, соціально-культурних особливостей і фінансових можливостей тієї чи іншої держави. Широкого поширення набув підхід, при якому спілкування з неповнолітньою особою у кримінальному судочинстві здійснює або напряму посадова особа органів кримінального переслідування, або суддя, який отримав спеціальну психолого-педагогічну підготовку, або зазначені особи опосередковано за допомогою спеціаліста в галузі педагогіки та психології.

Чинне українське кримінальне процесуальне законодавство закріплює специфіку провадження окремих слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх, у тому числі за рахунок залучення в якості обов'язкового або факультативного учасника педагога або психолога. Такий підхід є однією з особливостей кримінального процесу за участю неповнолітніх.

Перша (і досить вдала) спроба залучення осіб, які займаються вихованням і навчанням, в кримінальне судочинство за участю неповнолітніх була зроблена вже в ході судової реформи 1864 р. Статут кримінального судочинства допускав факультативну участь таких осіб у судовому засіданні за ініціативою суду або за клопотанням прокурора, або законних представників неповнолітнього [2]. Примітно те, що зміст ст. 325 і 326 Статуту кримінального судочинства свідчить про те, що педагог був віднесений до числа зведених осіб.

У перші роки радянської влади провадження у кримінальних справах щодо неповнолітніх значною мірою було перенесено з юридичної площини в площину психологічної та педагогічної реабілітації неповнолітнього. Педагоги були обов'язковими членами спеціально створеної комісії для неповнолітніх. Водночас КПК УСРР 1922 р. не передбачав можливості залучення педагога в кримінальний процес. Знову дана процесуальна фігура з'являється в КПК УРСР 1960 р., що допускав участь педагога в допиті неповнолітнього обвинуваченого або свідка. Крім того, педагогічна складова кримінального судочинства щодо неповнолітніх реалізовувалася через інші норми КПК УРСР, що закріплювали залучення до участі в судовому засіданні за такою категорією проваджень представника навчально-виховного закладу. Слід погодитися з авторами, які підкреслюють, що осмислення правового статусу педагога в радянському кримінальному процесі йшло паралельно з осмисленням процесуальної фігури спеціаліста, що фактично поклало початок триваючій і донині дискусії про те, чи є педагог у кримінальному процесі спеціалістом [3. с. 18-19].

В оновленому варіанті процесуальна фігура педагога знайшла своє закріплення в ряді норм чинного КПК України. На відміну від раніше діючого КПК УРСР, законодавець допустив можливість участі у слідчих (розшукових) діях за участю неповнолітнього не тільки педагога, але й психолога. Однак слід визнати ту обставину, що питання участі педагога або психолога у вітчизняному кримінальному процесі на нормативному та доктринальному рівнях дозволені недостатньо.

Слід відмітити, що в 2013 р. законодавцем були зроблені спроби закріпити більш чіткі нормативні підстави для участі педагога і психолога при провадженні у кримінальній справі. Поняття «педагог» було закріплено у КПК УРСР і тим самим віднесено до основних поняття кримінально-процесуального законодавства.

Фактично в основу кримінально-процесуального поняття "педагог" було покладено усичене розуміння педагогічного працівника, яке нині закріплене у Законі України «Про освіту» № 2145-VIII від 05 вересня 2017 р.

На жаль, незважаючи на те що дане доповнення КПК УРСР було покликане спростити вибір органами кримінального переслідування та судом запрошуваного педагога, запропоноване законодавцем визначення далеке від ідеального і залишає без відповіді цілий ряд значущих для правозастосовчої практики питань. По-перше, у законодавстві зазначено, що педагогічний працівник - це фізична особа, яка має перебувати у службових і трудових відносинах з освітньою організацією або організацією, що здійснює навчання. У КПК УРСР такої вказівки не було, у зв'язку з чим виникає закономірне питання: чи може слідчий запросити як педагога особу, яка здійснює в освітній організації обов'язки з навчання та виховання, але на підставі не трудового договору, а договору цивільно-правового характеру? Тобто, чи може до кримінального судочинства бути залучений як педагог викладач коледжу, який працює за цивільно-правовим договором, або вихователь літнього оздоровчого табору, який здійснює свої обов'язки з виховання та навчання також за цивільно-правовим договором? Якщо виходити з норм закону «Про освіту», то відповідь на це питання має бути негативною. Однак КПК УРСР не давав такої відповіді. Вважаємо, що оскільки педагог у кримінальному процесі - це педагогічний працівник, то слід застосовувати норму, закріплену в законодавстві про освіту, де власне, і закріплено, хто такий педагогічний працівник.

Таким чином, слідчий, дізнавач, суд, залучивши в кримінальне судочинство ту чи іншу особу в якості педагога, повинні переконатися, що він відповідає критеріям, закріпленим в законодавстві. Підтвердити його відповідність можуть службовий контракт або трудовий договір та посадова інструкція, що підтверджує, що він виконує обов'язки саме з навчання та виховання. Слід погодитися з авторами, які зазначають, що «співробітник поліції також може бути педагогом у кримінальному судочинстві, якщо він, зокрема, перебуває у трудових відносинах з організацією, що здійснює освітню діяльність» [4. с. 29-30].

По-друге, законодавець не встановив будь-яких додаткових вимог до особи, яка виконує функції педагога в кримінальному судочинстві. З формальних підстав слідчий, що вирішує ситуацію шляхом найменшого опору, який залучає як педагога вихователю дитячого будинку, що працює з дітьми двох років протягом двох тижнів після закінчення ВУЗу, жодним чином не виходить за межі законних вимог. Вихователь є педагогічним працівником організації, що здійснює навчання, і повністю відповідає вимогам, встановленим законодавством України. Але чи буде залучення такої особи, яка не має досвіду педагогічної роботи взагалі і з певною віковою категорією неповнолітніх зокрема ефективним? Не зрозуміло, чому в КПК України не закріплено в якості вимоги, що пред'являється до педагога, наявності у нього досвіду роботи з неповнолітніми відповідного віку.

Вважаємо, що при виборі педагога слід все ж враховувати досвід його роботи і віддавати перевагу педагогічним працівникам зі стажем роботи від одного року з неповнолітніми відповідної вікової групи. Залучення педагога без необхідного досвіду роботи надасть, швидше, негативний вплив на провадження слідчої (розшукової) дії, оскільки «тут пріоритетними є саме досвід роботи і витікаючі з нього вміння знайти підхід до дитини, встановити з нею психологічний контакт, схилити до дачі показань, а також характер відносин між педагогом і неповнолітнім» [5. с. 124-125].

Також вважаємо недоцільним закріплювати в законодавстві вимоги до освіти педагога, оскільки тут можлива значна варіативність: вища освіта різного рівня, середня спеціальна освіта, професійна перепідготовка, додаткова професійна освіта, підвищення кваліфікації. Зауважимо, що жоден із сучасних стандартів вищої освіти в укрупненій групі щодо освіти і науки не перед-

бачає формування у майбутніх педагогів компетенцій, необхідних для роботи з неповнолітніми правопорушниками або жертвами кримінальних правопорушень.

Цікавим з теоретичної та практичної точки зору є питання про співвідношення понять "педагог" і "психолог" у сучасному українському судочинстві. До певного моменту ці поняття закріплювалися в КПК України як синонімічні. Однак надалі були внесені зміни, які дозволяють говорити про зроблену законодавцем спробу розвести дані поняття. Цими змінами було внесено положення, що закріплює обов'язковість участі саме психолога при проведенні допиту, одночасного допиту декількох осіб, впізнання та перевірки показань за участю неповнолітнього потерпілого або свідка, який не досяг віку шістнадцяти років або досяг цього віку, але страждає психічним розладом або відстаючого в психічному розвитку, у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення проти статевої недоторканності неповнолітнього.

Таким чином, наразі кримінальне процесуальне законодавство передбачає як можливість взаємозамінності педагога і психолога, так і винятковість участі саме психолога по одній категорії кримінальних проваджень. Жодною мірою не ставлячи під сумнів необхідність підвищеного захисту неповнолітніх, які стали потерпілими або свідками статевого кримінального правопорушення, зазначимо, що такий підхід законодавця не можна визнати конструктивним. Більш логічним було б поширити дане правило на всіх неповнолітніх потерпілих, які стали жертвами будь-якого насильницького кримінального правопорушення, а також і неповнолітніх свідків вчинення даних кримінальних правопорушень. Незрозуміло, чому в КПК України в окремому пункті не знайшли свого відображення поняття «педагог» та поняття «психолог». Тим часом фахівці-психологи являють собою досить різномірну групу і в плані освіти, і в плані спеціалізації та місця роботи. Очевидно, що вибір психолога, який працює з неповнолітнім потерпілим, не може бути випадковим. Він повинен мати відповідну підготовку і досвід роботи з неповнолітніми.

Загалом зміни, внесені до кримінального процесуального законодавства України, спрямовані на розширення можливостей участі педагога та психолога у провадженні у кримінальних справах за участю неповнолітніх свідків та потерпілих. Як позитивний момент слід відзначити підвищення до шістнадцяти років вікових меж для обов'язкової участі педагога або психолога. Закон закріпив обов'язкову або факультативну участь педагога або психолога у провадженні не тільки допиту за участю неповнолітнього свідка або потерпілого, а й при провадженні одночасного допиту декількох осіб, впізнання та перевірки показань. Однак сформульоване положення про обов'язкову участь саме психолога у кримінальних провадженнях про статеві кримінальні правопорушення проти неповнолітніх вступає в протиріччя з нормою, яка передбачає, що за участю в допиті потерпілих і свідків віком до чотирнадцяти років, а на розсуд суду і віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, бере участь педагог. Виходить, що в стадії досудового розслідування у слідчих (розшукових) діях за участю неповнолітнього свідка або потерпілого братиме участь обов'язково психолог, а в суді - педагог. Вважаємо, що слід було поширити правило, закріплене в нормі кримінального процесуального законодавства, поширити на стадію судового розгляду.

З жалем доводиться констатувати той факт, що скоригувавши процесуальний порядок участі педагога та психолога у провадженні у кримінальних справах щодо неповнолітніх свідків та потерпілих, законодавець проігнорував цілий ряд проблем, що виникають у зв'язку з участю зазначених суб'єктів у кримінальних провадженнях щодо підозрюваних. Спробуємо позначити лише деякі з них.

Невирішеним залишається питання про участь педагога або психолога в отриманні пояснень від неповнолітнього на початковій стадії досудового розслідування в порядку, передбаченому КПК України. Цілком логічним вбачається висновок, що в будь-якому випадку отримання таких пояснень від неповнолітнього, який не досяг віку шістнадцяти років, доцільно проводити з обов'язковою участю педагога або психолога.

Розширивши можливості участі педагога або психолога при провадженні різних слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього або потерпілого, законодавець не відніс це правило на неповнолітніх підозрюваних і обвинувачених. Така логіка законодавця призводить до абсурдної ситуації: перевірка показань за участю неповнолітнього або свідка, який не досяг віку шістнадцяти років, обов'язково повинна проводитися за участю педагога або психолога, тоді як для перевірки показань за участю обвинуваченого того ж віку таких вимог не передбачено. Нелогічність ситуації призводить до суперечливої правозастосовчої практики.

Слід звернути увагу і на ту обставину, що стосовно обвинуваченого неповнолітнього КПК України закріплює обов'язковість участі педагога або психолога в допиті неповнолітнього підо-

зрюваного, обвинуваченого, який не досяг віку шістнадцяти років або того, хто досяг цього віку, але страждає психічним розладом або відстає в психічному розвитку. На жаль, відкритим залишається питання про те, як особа, яка проводить допит, може без наявності медичних документів або висновку експерта констатувати наявність у підлітка психічного розладу або відставання в розвитку. Хотілося б погодитися з авторами, які вважають, що ці обставини можуть підтверджуватися й іншими доказами [6], наприклад, висновками спеціаліста або показаннями свідків, але неясно, як спеціаліст без проведення спеціального дослідження зможе констатувати психічний розлад або відставання в розвитку. Тим більше неясно, як свідок може встановити дані обставини.

Отримання медичного документа часто також ускладнене, оскільки, по-перше, на спеціалізованому психіатричному обліку в Україні знаходиться незначна кількість підлітків, по-друге, динаміка психічних відхилень у підлітковому віку має специфіку, що не завжди дає можливість своєчасно діагностувати психічний розлад або відставання в психічному розвитку [7. С. 196-197]. Очевидно, в даному випадку неприйнятний стереотип, згідно з яким психічний розлад або відставання в психічному розвитку можуть бути помічені і виявлені практично будь-якою людиною, що не відповідає дійсності. До того ж слід мати на увазі, що «граничні психічні розлади у дітей, включаючи емоційні та поведінкові порушення, можуть проявлятися залежно від різних факторів ризику» [8. с. 181].

Підставами для залучення педагога або психолога до допиту неповнолітнього підозрюваного є або власна ініціатива слідчого або дізнавача, або клопотання захисника. На наш погляд, незрозуміло, чому в число суб'єктів подібної ініціативи не включені законний представник неповнолітнього підозрюваного, а також сам неповнолітній підозрюваний. Що стосується законного представника, то його включення в список осіб, наділених правом такої ініціативи, цілком логічно і співвідноситься з нормою, що міститься в КПК України і закріплює право законного представника заявляти клопотання і відводи, приносити скарги на дії (бездіяльність) і рішення дізнавача, слідчого, прокурора.

Більше того, передбачається, що частина норм, що регулюють участь педагога або психолога в допиті неповнолітнього підозрюваного на стадії досудового розслідування, може бути механічно екстрапольована на стадію судового розгляду. Однак, на практиці таке перенесення може викликати ряд проблем. Зокрема, з прямої вказівки закону не зрозуміло коло осіб, які можуть на стадії судового розгляду ініціювати залучення до допиту педагога або психолога. Априорі таким ініціатором може бути суддя, однак таке клопотання може бути заявлено і захисником. За цією логікою слід було наділити таким правом неповнолітнього обвинуваченого і його законного представника, в першому випадку розширивши, а в другому - уточнивши їх процесуальний статус, тим більше що право останнього заявляти клопотання на стадії судового розгляду закріплено в нормі КПК України. Таким чином, існуючі редакції статей, що регулюють участь педагога або психолога в допиті неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого в українському кримінальному судочинстві, ускладнюють з'ясування змісту, закладеного у відповідних кримінальних процесуальних нормах.

Підводячи підсумок викладеного вище, зазначимо, що залучення спеціаліста в галузі педагогіки і психології в кримінальний процес відповідає охоронній спрямованості кримінального судочинства за участю неповнолітніх. При цьому педагог або психолог повинен виконувати особливі функції: надання сприяння особі, яка провадить слідчу (розшукову) дію, у формулюванні питань, доступних розумінню неповнолітнього; встановлення психологічного контакту з неповнолітнім допитуваним і стабілізації цього контакту; захисту неповнолітнього від необгрунтованого та незаконного психічного впливу допитуючої його особи; надання допомоги органам досудового розслідування та суду у виявленні причин та умов вчинення кримінального правопорушення; прогнозування подальшої поведінки неповнолітнього в процесі розслідування кримінального правопорушення; можливої консультативної допомоги посадовим особам, що вирішують питання про припинення кримінального переслідування щодо неповнолітнього із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

Список використаних джерел:

1. Марковичева О.В. Соціальна насиченість кримінального судочинства щодо неповнолітніх: монографія. Орел. Видво Орлів. держ. ун-ту, ТОВ ПФ «Оперативна поліграфія», 2008. 126 с.
2. Устав кримінального судочинства. З пізніми узаконеннями, законодавчими мотивами, роз'ясненнями Урядового Сенату і циркулярами Міністра Юстиції. Укладачі В. Ширков,

- М. Шрамченко. 2-е вид., переглян. і доп. СПб.: Зд. юрид. кн. магазину Н.К. Мартинова, 1902. 1196 с.
3. Бичков О.М. Участь педагога у кримінальному судочинстві. Дис. канд. юрид. наук. Іжевськ, 2007. 227 с.
4. Кузьміна О.Л., Маханек О.Б., Шашкова О.М. Проблеми процесуального статусу педагога при провадженні слідчих та інших процесуальних дій за участю неповнолітніх. *Вісник Калінінград. філії Санкт-Петербурзького університету*. 20015. № 3(41). С. 28-30.
5. Тетюєв С.В. Процесуальні особливості допиту неповнолітнього обвинуваченого: монографія. Під ред. О.В. Кудрявцевої. М. Юрлітінформ, 2006. 176 с.
6. Вдовцев П.В. До питання про участь педагога (психолога) у допиті неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого. *Розслідування злочинів: проблеми і шляхи їх вирішення*. 2015. № 2 (8). С. 75-77.
7. Гур'єва В.А., Макушкін Є.В. Введення в підліткову судову психіатрію. Медична і судова психологія: курс лекцій. Під ред. Т.Б. Дмитрієвої, Ф.С. Сафуанова. М. Генезис 2004. 606 с.
8. Татьяна Л.Г., Колударова О.П. Призначення та проведення комплексної медико-психологічної експертизи у кримінальних справах бездоглядних неповнолітніх. *Вісник Удм. ун-та. Сер. Економіка і право*. 2013. № 2-4. С. 180-184.

УДК 343.1

НІКІТІНСЬКИЙ О.П.

**ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ
ТА ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ
ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ РОЗПОРЯДЖЕННЯМ БЮДЖЕТНИМИ
КОШТАМИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я**

В статті зроблено висновок, що розслідування злочинів, пов'язаних з нецільовим використанням бюджетних коштів, враховуючи специфічність предмета злочинного посягання та способів, за якими вчиняється цей злочин – особливо потребує залучення спеціальних знань. Не остання роль в цьому питанні відводиться судовим експертизам, які суттєво допомагають виявляти обставини по даному злочину, що порушує бюджетне законодавства, аби в подальшому досягти результативної доказової бази.

Ключові слова: *судова експертиза, розслідування злочинів, нецільове використання бюджетних коштів, судово-бухгалтерська експертиза; судово-почерково-знавча експертиза.*

В статье сделан вывод, что расследование преступлений, связанных с нецелевым использованием бюджетных средств, учитывая специфичность предмета преступного посягательства и способов, по которым совершается это преступление, особенно требует привлечения специальных знаний. Не последняя роль в этом вопросе отводится судебным экспертизам, существенно помогающим выявлять обстоятельства по данному преступлению, нарушающее бюджетное законодательство, чтобы в дальнейшем достичь результативной доказательной базы.

Ключевые слова: *судебная экспертиза; расследование преступлений; нецелевое использование бюджетных средств; судебно-бухгалтерская экспертиза; судебно-почерковедческая экспертиза.*